

Проблеми української медієвістики

В. В. ГАЗІН (Кам'янець-Подільський)

Крим — Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663—1665 рр.)

У першій половині 60-х рр. XVII ст. посилювалося втручання сусідніх держав у внутрішні справи Української держави. Боротьба між ними за вплив на український уряд зумовлювала значною мірою політику українських гетьманів — наступників Богдана Хмельницького.

Україна, опинившись у загрозливому “трикутнику” (Польща, Московська держава й Кримське ханство, за яким стояла могутня Порта), коли жодна зі сторін не була зацікавлена в існуванні сильної держави на українських землях, практично не мала шансів на незалежне життя. У таких умовах перед українськими гетьманами на перший план виступала

проблема взаємин з сусідніми державами, оптимальний варіант яких міг гарантувати відносну стабільність і всередині козацької України.

Отже, дослідження українсько-польських, українсько-російських та українсько-кримських стосунків у період після смерті Б. Хмельницького може стати важливою складовою концептуального положення щодо причин початку та поглиблення процесу Руїни, який в кінцевому підсумку призвів до знищення Української козацької держави.

Про українсько-кримські відносини першої половини 60-х рр. XVII ст. на сьогодні не існує спеціальних праць і публікацій. Окремі міркування відносно цієї проблеми знаходимо в матеріалах українських дослідників О. Апанович, Я. Дашкевича, М. Пасічника, Н. Стеньгач, Т. Чухліба¹. Серед російських істориків ролі кримської дипломатії в українському питанні торкався О. Новосельський². У такому ж плані політику цих держав щодо України, але з акцентом на польсько-кримські відносини вивчали польські вчені З. Вуйцик, В. Маєвський та Л. Подгородецький³.

Дане повідомлення є спробою звернути увагу читача на важливість дослідження проблеми міждержавних взаємин початкового періоду Руїни Української козацької держави, а саме часу гетьманування Павла Тетері (1663—1665 рр.), коли, зокрема, з'явилися нові риси у кримсько-українських відносинах.

Вже з початку 60-х рр. XVII ст. Крим одночасно з Польщею та Росією починає проявляти неабияку активність з метою вирішення “українського питання” на свою користь. Ще у травні 1661 р. кримський посол Махмет Маметша вимагав від росіян виведення московських військ з малоросійських міст: “...Щоб государь цар взяті польські землі віддав”⁴. Тогочасні послання до Москви царських воевод підтверджували серйозність намірів татар. Так, зокрема, вже в грудні 1662 р. П. Шереметьєв писав царю, що татари прийшли в задніпровські міста і відкрито говорять про намір “йти війною на твої Великого Государя окраїни та черкаські міста”. Подібні відомості надходили і від інших московських воевод⁵.

Звичайно, Крим діяв у руслі політики Туреччини, яка повсякчас заявляла про свої претензії на українські землі. Зокрема, в листі візиря Азема Махмет-паші до царя, датованому ще серпнем 1660 р., зазначалося, що українські козаки здавна належали лише Оттоманській Порті⁶. Виявом інтересу Туреччини до України стало будівництво на південних рубежах українських земель укріплень, призначених, за словами султанського уряду, для захисту Криму від нападів запорожців⁷.

Після Чуднівських подій 1660 р., коли вектор української зовнішньої політики схилився в бік зближення з Польщею, Кримське ханство, скориставшись союзницькими стосунками з Річчю Посполитою і внутрішніми проблемами козацької України, активізує свої дії з метою поступового встановлення контролю над гетьманським урядом і витіснення з політичного простору України конкурентів — Московського царства і Речі Посполитої. Фактично мова йшла про встановлення кримського протекторату над козацькою Україною. Одночасно українські землі продовжували традиційно розглядатися як постачальник ясиру та джерело різноманітних багатств. Російсько-польські змагання за Україну сприяли тому, що татарська орда, ніби допомагаючи польсько-українським військам, як свідчив тодішній гетьман Юрій Хмельницький, грабувала та спустошувала край⁸. Участь татарських загонів у військових акціях Польщі давала можливість Криму зберігати постійну присутність в Україні, а відтак — і вплив на українську верхівку. Здійсненню планів ханства сприяла одна із статей Чуднівської угоди, яка стосувалася гарантій безперешкодного пересування татарських військ на території України⁹.

Кримська дипломатія проводила досить гнучку, проте цілеспрямовану політику. Будучи союзником Польщі, Крим постійно демонстрував, що саме її інтереси відстоює на українських землях¹⁰. Але вже із середини 1662 р. у політиці Криму щодо України починає проявлятися тенденція, яка стала визначальною в наступні роки. У ханському посланні до Ю. Хмельницького від 2 травня 1662 р. зазначалося: якщо “государя ратні люди чи польського короля начнуть наступати, і він би, гетьман, надіслав в Крим до Махмет-Гірея царя з повідомленням, не очікуючи, і Махмет-Гірей царь ратних людей до нього, гетьмана, на допомогу надішле”¹¹. Тож гетьмана обережно підштовхували до відриву як від Москви, так і від Польщі і до встановлення над Україною кримської протекції. Така політика мала на меті створити противагу тиску з боку Порти, який став для Бахчисарая надто обтяжливим¹².

Однак особливо неприйнятним моментом у відносинах Криму і України було те, що дедалі частішали випадки, коли татари за свою допомогу вимагали платню у вигляді ясиру. Зокрема, в джерелах зафіксовано, як татари зажадали від полковника П. Дорошенка віддати їм жителів міст Зінкова та Грунь. Коли Дорошенко відмовив, вони повернули до Криму, “розоривши груньські подвірки і забравши людей в полон. По дорозі татари спалили Миргород та інші міста”¹³. Такі дії різко погіршували внутрішньополітичне становище в Україні. І хоча українська старшина здебільшого намагалася протистояти вимогам татар, в середовищі рядового козацтва, селянства та міщан утверджувалася думка, що саме гетьман і полковники сприяють татарським безчинствам.

Гетьманський уряд, однак, навіть за таких обставин мав іти на тісні зв'язки з кримським ханом, оскільки татари були тою реальною силою, спираючись на яку, гетьман міг протистояти наступу польської шляхти, котрий посилювався після Чуднівського договору, а також поширити свою владу на Лівобережжя. Тут можна погодитися з міркуванням Н. Стеньгач про те, що прагнення обмежити свавілля татарських загонів було однією з причин, які змушували гетьмана підтримувати тісні взаємини з Кримом і просуватися до утворення спільного союзу¹⁴. Очевидно, апелюючи до хана і демонструючи йому свою зичливість, гетьман розраховував, що зможе захистити українські землі від пограбування. Присутність татар в Україні була тією реальністю, з якою гетьманський уряд мусив рахуватися. Позбутися її можна було, лише спершись на іншу силу, зацікавлену в зменшенні впливу Криму в Україні. Крім того, наявність таких сил і їх протистояння створювали певну можливість для гетьмана проводити політику балансування на цій хиткій основі.

Зростаючий вплив Криму яскраво засвідчили гетьманські вибори, що відбулися на початку 1663 р.¹⁵ Згідно з інформацією, яку надав у своєму листі від 26 грудня 1662 р. польський резидент Я. Свідерський, після складення повноважень Ю. Хмельницьким претендентами на гетьманство стали Г. Гуляницький, М. Ханенко, П. Дорошенко і П. Тетеря¹⁶. Останній зміг заручитися підтримкою не тільки Польщі, а й Криму. Перед самими виборами він особисто їздив до татарського солтана з пропозицією, щоб той направив свого представника на козацьку раду¹⁷.

Отже, 1-2 січня 1663 р. у Чигирині, коли відбувалися вибори, разом з представником Польщі на раді був присутній і посланець від кримського хана Батирша-мурза, якому навіть кілька полковників пропонували стати до “козацького кола”¹⁸. Боротьба розгорілася між двома основними претендентами — Г. Гуляницьким та П. Тетерею — і завершилася перемогою останнього. Своє обрання на раді Тетеря зміг обставити таким чином, що як і в Польщі, так і в Криму вважали, ніби саме вони посадили Тетерею гетьманом. У польських державних колах вбачали у ньому мало не свого

агента. Як зазначив польський дослідник З. Вуйчик, “той факт, що Тетеря зайняв таку високу посаду, приніс велике задоволення королівському двору”¹⁹. У свою чергу Батирша-мурза, який був присутнім на раді, стверджував, що саме Селім-Гірей “учинив гетьманом Павла Тетерю”²⁰. Така ситуація повністю влаштовувала самого гетьмана, в діях якого простежується намір провести державний корабель між Сцїллою і Харібдою — Польщею і Кримом. На думку гетьмана, це могло забезпечити для українського уряду певний простір для маневру і відповідно більшу незалежність від сусідів. Ще у 1658 р. він виголосив фразу, яка могла б стати його політичним девізом: “Покірливе телятко дві матки ссе”²¹.

У плані реалізації своєї зовнішньополітичної концепції Тетеря намагався зіграти на протиріччях між трьома впливовими сусідами України, що значною мірою і визначило взаємини гетьманського уряду з кримським ханом. Так, щоб обмежити вплив останнього, він апелював до Варшави. У листі до короля Яна Казимира від 3 лютого 1663 р. гетьман зазначав: “Важко описати, які безчинства творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув’язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою”. І далі явно підбурював Варшаву проти Криму: “...Мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до вашої королівської милості”²². У той же час на початку березня 1663 р. гетьман спорядив посольство до Криму, очолюване лисянським сотником Деменком, із запевненнями в дружбі. При цьому він наголошував, що “від царя і короля нічого доброго не чекає”²³. Також є відомості про спробу Тетері порозумітися і з Москвою²⁴.

На думку Я. Дашкевича, політика Тетері стала проявом того, що в його тогочасних поглядах домінувала саме незалежницька ідея. Дослідник у цьому плані слушно проводить паралель між Павлом Тетерею та Богданом Хмельницьким: “Тетеря — так само як його великий попередник Богдан — використовував три можливі для свого часу політичні карти: польську, російську, турецьку...”²⁵.

Однак чи не головним завданням гетьманського уряду стає зведення до мінімуму кримського впливу на внутрішню ситуацію в Українській державі. Уже відразу після свого обрання Тетеря у дипломатичній формі наполягає на виведенні татарських військ з території України. Як було заявлено Батирші Сулешеву, “він, гетьман, з пушкаревими черкасами й барабашами почне переговори і має надію, що вони будуть йому, гетьману, слухняними і без війни”²⁶. Для тиску на Крим гетьман намагається використати Польщу. Так, 13 лютого 1663 р. він направляє до Варшави посольство з метою домогтися прибуття допоміжних польських військ, розглядаючи це як фактор, який перешкодив би Криму посилювати свої позиції на Правобережжі. На думку Тетері, в той час виникла реальна загроза підпорядкування гетьманського уряду кримському хану. Гетьман застерігав, що останній “бажає захоплення України”²⁷. Тоді ж у листі до коронного канцлера М. Пражмовського Тетеря наголошував: “Кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилася данницею Криму”²⁸. Отже, прагнення Криму встановити свій протекторат над Україною, що як тенденція проявилася 1662 р., вже на початок 1663 р. набирало загрозливого характеру. На це вказує неабияке занепокоєння Тетері. У листі до короля від 16 лютого 1663 р. гетьман знову акцентував увагу на свавіллі орди, яка “здійснює жакливі злочини, нестерпні для християнина”²⁹. При цьому він змушений був за відсутності реальної військової допомоги з боку Польщі проводити обережну політику у відносинах з Бахчисараєм. Зокрема, він повідомляв до Варшави про те, що заради підтримання добрих стосунків з ханом змушений проводити часті наради з представниками Криму³⁰.

Тож бачимо, що Тетеря, скориставшись підтримкою Криму під час гетьманських виборів, після приходу до влади докладав зусиль, щоб позбутися присутності татар в Україні. Очевидно, заради цього в лютому 1663 р. в листі до хана він натякав, що в Україні “дуже виголоджено” і є небезпека, що орда може з голоду “поморитися”³¹.

Стабілізація внутріполітичної ситуації в Українській державі і об’єднання її були головними пріоритетами у діяльності Павла Тетері. З огляду на це, стає зрозумілим його прагнення позбутися такого дестабілізуючого фактора, як татари.

Погіршення становища Тетері на травень 1663 р. відбилося і на політиці гетьманського уряду стосовно Криму. В той час у Правобережній Україні стало помітним невдоволення пропольською політикою гетьмана в середовищі не лише рядових козаків і селян, а й козацької старшини. На іншому боці Дніпра повним ходом ішла підготовка до обрання окремого, лівобережного гетьмана, що загрожувало розколом козацької України. Посилення там московських позицій створювало небезпеку для правління Тетері. Тогочасну позицію гетьмана щодо татарських військ характеризують його повідомлення до Варшави, пов’язані з появою загонів калмиків у межах України. 12 травня 1663 р. Тетеря сповіщав короля про їх прихід під Чигирин, де вони розбили татарську орду й зникли у невідомому напрямі³². Він був надзвичайно занепокоєний цією подією. Одночасно посилювалося невдоволення політикою гетьманського уряду в середовищі українського населення, існувала загроза вторгнення московських військ на територію Правобережжя, затримувалося прибуття польських підрозділів. За таких умов лише татари були тією реальною силою, на підтримку якої міг сподіватися гетьман. За словами самого Тетері, прихід калмиків його вразив, і головною проблемою стала небезпека відходу татар із страху перед калмиками³³. Така позиція гетьмана свідчить про внесення корективів у його наміри щодо Криму.

Восени 1663 р. шанси Криму в українській політиці ще більше зросли. Саме в той час Річ Посполита вирішила організувати широкомасштабний військовий похід проти Москви та військ лівобережного гетьмана І. Брюховецького. Для здійснення своїх намірів польський уряд намагався заручитися підтримкою татар. Спроби створення польсько-кримського військового союзу проти Росії робилися польським урядом і раніше. Так, ще в січні 1661 р. до Криму з цією метою відбув хорунжий В. Шмелінг. Того ж року ще одне посольство очолив Я. Вікавський³⁴. У вересні 1662 р. до Криму вирушило нове польське посольство на чолі з покойовим королем П. Вольським³⁵. Та особливо активізувалася польська дипломатія з початку 1663 р. Так, у квітні канцлер М. Пражмовський надіслав листа до татарського мурзи Кутлу-Гірея, в якому радив татарським військам залишатися в Україні й чекати на прихід поляків, щоб виступити разом проти спільного ворога — Москви³⁶. Тоді ж, у квітні 1663 р., з королівським посланням до хана поїхав той же В. Шмелінг. Крім основного завдання, він також мав вияснити плани татар щодо Правобережної України³⁷.

У свою чергу в правлячих колах ханства говорили про реальну можливість укладення польсько-кримського союзу проти Росії³⁸. Там вважали, що “якби королівські і литовські війська з’єдналися з козаками і татарами, охопив би москалів жах”³⁹.

Реальним кроком до створення антиросійського польсько-татарського воєнного союзу стало засідання 13 червня 1663 р. комісії у Львові, на якому вирішили питання оплати Польщею кримської військової допомоги⁴⁰.

Кримський хан обіцяв королю підтримку у війні з Московським царством, але водночас висловив побажання, щоб до умов майбутньої мирної угоди з російським урядом були включені пункти про повернення

ханству Казані та Астрахані ⁴¹. Махмет-Гірей давав зрозуміти Варшаві, що особливого інтересу до українських справ не має. Насправді Крим, беручи участь у військових діях, використовував найменшу можливість для посилення свого впливу в Україні. У Бахчисараї весь час уважно стежили за політичною ситуацією довкола українських земель, за розвитком відносин між П. Тетерею та польським урядом. Саме з такою метою в травні 1663 р. було відправлено до Варшави поляка-мусульманина Юзуфа ⁴². Щодо самого гетьманського уряду П. Тетері, то, відмовляючи йому в допомозі (в Криму побоювалися вторгнення калмиків і запорожців ⁴³) і не надсилаючи великого війська, хан все ж постійно утримував невеликі татарські загони на Правобережжі як один з чинників політичного тиску на Україну. А тому, маючи власні наміри щодо неї, кримський хан не став залишатися осторонь воєнно-політичних подій, що відбувалися в цьому регіоні, і прийняв рішення взяти участь у військовому поході, запланованому польським королем Яном Казимиром. Крім можливості дієво впливати на події, чи не найважливішим стимулом для татар була багата здобич, що на них чекала.

У самій воєнній кампанії осені 1663 — зими 1664 р. була вагомою роль кримських загонів, очолюваних Дадеш-агою та Сефер-Гіреєм і Менглі-Гіреєм. Але при цьому вони часто чинили таке свавілля, що викликали невдоволення польських правителів, які прагнули зберігати в Україні образ благопристойних визволителів з-під влади Москви. Зокрема, француз А. Грамон писав: "Татари перерізали горло всім, хто мав більше 60 років, сорокалітніх зберігали для галер, молодих хлопчиків — для насолоди, дівчат і жінок — для продовження їх роду і подальшого продажу" ⁴⁴. У польських джерелах відзначається, що часто міські жителі в переговорах з польським командуванням обіцяли здатися, але лише за умови, що татари відправляться до Криму ⁴⁵.

На початку січня 1664 р. поляків покидає значна частина татарських загонів. Причиною цього в значній мірі були постійні набіги на Крим запорожців, очолюваних кошовим І. Сірком. Наприкінці грудня 1663 р. їхні дії значно активізувалися. Під час одного з таких рейдів загін, що налічував 250 запорожців, на чолі з Сірком за допомогою московського підрозділу стряпчого Г. Косагова розбив у грудні 1663 р. на р. Колончак (неподалік від Перекопу) чисельно переважаючий татарський загін, що супроводжував ясир. Козаки тоді відбили 100 полонених ⁴⁶. 8 січня 1664 р. запорожці вирушили в черговий похід на Тягин (Бендери) ⁴⁷.

У той же час в кримського хана виникли проблеми у відносинах з ногайськими татарами, які не хотіли платити данину Бахчисараю і в своїх сепаратистських устремліннях вирішили спертися на турецького султана ⁴⁸. Через напади запорожців і ненадійність ногайських татар хан змушений був тримати великі сили в Криму і не мав змоги подати необхідну допомогу полякам. Це підтверджують тогочасні розповіді козаків, що повернулися з татарського полону. Так, житель Козельська Г. Явриченко 15 січня 1664 р. повідомляв, що ханські війська були вже готові до походу, але напад козаків на татарські села під Перекопом змінив плани хана і він "на Русь" не пішов ⁴⁹. Тоді ж самі московські воєводи відзначали, що татарські загони покинули польське військо, яке прямувало під Новгород-Сіверський ⁵⁰.

Крім того, частина мурз відкрито виявляла незадоволення умовами походу й діями своїх союзників — поляків. Татарські воєначальники заявляли, що кримські загони зазнають важких втрат, а очікуваної платні від польського командування не отримують ⁵¹. Захопивши свою здобич, вони поспішали до Криму. Ті ж, хто залишався, не брали участі у спланованих польським командуванням операціях, а, розсипавшись невеликими заго-

нами, займалися грабунками. До проблем польсько-татарських відносин під час походу додалися протиріччя особистого плану. Так, польський хроніст В. Коховський зазначав, що татарський воєначальник Карач-бей був дуже ображений на короля за те, що його приймають не так, як представників ханської сім'ї⁵².

Думається, головні причини такої поведінки татар пояснюються тим, що кримське керівництво просто не було зацікавлене у перемозі поляків, яка, безумовно, призвела б до посилення позицій Польщі в козацькій Україні. Тому, можливо, ханський уряд не поспішав зі спорядженням на допомогу королю своїх головних сил, а обмежувався лише кількома загонами, які під час бойових дій були досить пасивними.

Незважаючи на провал походу військ Яна Казимира у союзі з правобережними козаками і татарами на Лівобережжя, кримський хан виявився чи не єдиним, хто зумів отримати з цієї ситуації максимум вигоди. В умовах війни татари дістали реальну можливість посилити свої позиції в Україні.

Черговою подією, де повною мірою проявилася політична концепція ханства відносно козацької України, стало народне повстання на Правобережжі у 1664—1665 рр. Це знову-таки традиційне намагання посилити свій вплив за рахунок зіткнення двох інших протиборствуючих сил — Москви і Польщі. З огляду на це видається справедливим міркування М. Пасічника про зацікавленість ханського уряду в розгортанні повстання⁵³.

На початок 1664 р. в середовищі патріотично настроєної правобережної козацької старшини визріває антигетьманська змова. Серед її учасників були колишні гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький, київський митрополит Йосип Тукальський та ін. Вони ставили собі за мету усунення пропольського уряду П. Тетері. Організаторам повстання необхідний був могутній союзник, який би міг подати допомогу в боротьбі як з Польщею, так і з Москвою. У такій ролі бачився саме Крим. Поява нової сили, яка своїми діями могла б послабити владу в козацькій Україні як Польщі і гетьмана П. Тетері, так і Росії (у переважній більшості учасники змови не належали до прихильників Москви), створювала умови для посилення впливу ханства. Тому останнє не відкидало можливості зближення з повстанцями. Звісно, за умови, якщо їх зусилля виявляться вдалими. Отже, ще в ході воєнної кампанії на Лівобережжі налагоджуються стосунки змовників з Кримом через його представника Дадеш-агу. А про наміри хана відновити мир з козаками, як було за часів Б. Хмельницького, зізнався в Москві полонений посланець його в Україну Карача-Алиш-Батир⁵⁴. Тому не дивує досить пасивна участь орди у королівському поході. Попри всі обіцянки хана особисто відправитися на допомогу польським військам він під приводом необхідності надання військ турецькому султану для війни з Австрією, а також через постійну загрозу з боку запорожців з основними силами залишався в Криму. А ті загоны, якими командували Селім-Гірей і Менглі-Гірей та Карач-бей, більше займалися задоволенням власних інтересів. У вирішальні ж моменти вони взагалі відмовлялися брати участь у військових акціях, як, зокрема, під час штурму Глухова⁵⁵. Очевидно, кримська верхівка намагалася, скориставшись черговим загостренням політичної ситуації в козацькій Україні та послабленням в результаті бойових дій у 1663—1664 рр. могутності Польщі та Росії, нав'язати свій протекторат українському урядові. Можливо, в Бахчисараї розраховували, що повстання призведе до передачі гетьманської булави особі, яка буде більш залежною від Криму, ніж Тетеря.

Внаслідок рішучих дій гетьмана та польських військ, очолюваних воеводою С. Чарнецьким, наміри хана провалилися. Розгром змовників (страчено І. Виговського та І. Богуна, заарештовано і заслано до Польщі

Й. Тукальського й Ю. Хмельницького) призвів до того, що у Бахчисараї відмовилися від підтримки повстання і знову пішли на зближення з Тетерею. Останній, в свою чергу, зважаючи на складність ситуації (у своїх листах до Варшави він вказував, що такого бунту Україна ще не бачила з часів Хмельницького), шукав підтримки з боку Кримського ханства. Можливо, його турбувала ще й та обставина, що польське командування в особі С. Чарнецького стало проявляти зверхність стосовно українського гетьмана. Саме Крим, як союзник П. Тетері, міг зрівняти ситуацію. Тож в середині березня 1664 р. П. Тетеря споряджає до хана посольство з проханням допомоги. За даними московського товмача Кучумова, Махмет-Гірей відгукнувся на прохання і відправив в Україну загін чисельністю в 1 тис. чоловік під командуванням Батирші-мурзи ⁵⁶.

У квітні польсько-українське командування зажадало від хана додаткових військ ⁵⁷. Мало того, цього ж місяця сам С. Чарнецький, залишивши свої війська в Павлолі, Корсуні та Білій Церкві, лише в супроводі загону з 13 чоловік відправився до Криму за допомогою ⁵⁸. Не зустрівшись з ханом, який перебував на той час в Угорщині, Чарнецький звернувся до буджацьких татар. На його прохання в Україну виступив 5-тисячний загін на чолі з солтанами Салам-Гіреєм та Салет-Гіреєм. Йому також вдалося найняти окремі кримські загоны ⁵⁹.

Слід зазначити, що попри бажання Криму активно впливати на події в Україні перешкодою до цього були рішучі дії запорозьких козаків, очолюваних кошовим отаманом Іваном Сірко. Постійна загроза нападу на татарські поселення запорожців, підсилених загонами донських козаків і калмиків, змушувала хана постійно тримати в Криму значні сили. Зокрема, посол Речі Посполитої у Криму Я. Стадницький у листі до М. Пражмовського на початку березня 1664 р. вказував, що в районі Перекопу для захисту від нападів запорожців постійно знаходиться 10-тисячна орда Кайтас-аги: “Татарське військо піде на допомогу Речі Посполитій, якщо не буде калмиків або козаків...” Ті загоны, що відправлялися все ж в Україну, в свою чергу наражалися на серйозну небезпеку через активні дії проти них тих самих запорожців ⁶⁰. Напади січовиків на невеликі кримські загоны, особливо коли вони поверталися додому зі здобиччю, стали справжнім лихом для татар. Зокрема, про такий напад загону Сірка на татарський обоз з полоненими 22 квітня 1664 р. повідомляють московські джерела ⁶¹.

27 квітня 1664 р. Г. Косагов інформував Москву, що, за даними втікачів з Криму, хан, остерігаючись дій запорожців, не наважується відправитися в Україну зі значними силами ⁶².

Все ж, незважаючи на антикримські дії запорожців та загострення внутрішніх суперечностей у Криму, хан утримував частину військ в Україні, для чого часто використовуються Белгородська і Буджацька орди. Тут перебували значні татарські загоны під командуванням Ширінбея, Менглі-Гірея, Котлуші-мурзи, а в травні на Правобережжя прибула орда під керівництвом солтана Селім-Гірея ⁶³. Присутність татарських військ в Україні давала можливість хану, що діяв в інтересах Туреччини, справляти відчутний вплив на розвиток подій. Сам Тетеря в листі до короля 20 травня 1664 р., зокрема, зазначав, що “турецький султан всіма силами намагається перетягнути Україну на свою сторону і відмовляє від протекції Польщі”. Тетеря також повідомляв, що з боку турецького керівництва на його адресу надходять погрози позбавлення не лише гетьманства, а й життя ⁶⁴.

На кінець весни — на початку літа 1664 р. намічаються гострі суперечності між польським командуванням в особі Чарнецького та Тетерею, а також між поляками та їх союзниками — татарами. Серед останніх зміц-

нювалася думка, що з того часу, як хан став допомагати полякам, кримські загони мають важкі втрати, а запланованої винагороди не отримують. Замість грошей польське командування запропонувало татарам “в заплату черкаські міста Чечельник і Торговицю”, але ці міста кримчани не могли взяти, оскільки вони мали сильні гарнізони і були добре укріпленими. Полонені татари в липні 1664 р. повідомляли, що хан схиляється до укладення мирної угоди з Москвою. До російської столиці хан відрядив посольство на чолі з Алей Малдешом ⁶⁵.

Думається, слушним є міркування польського історика В. Маєвського, що кримське керівництво не бажало повної поразки сил повстанців і Брюховецького, яка могла б привести до посилення позицій Польщі на Правобережжі. Тож в цей час воно знову посилює тиск на гетьмана Тетерю, якого змушують піти на укладення договору про протекторат з Кримом. Паралельно йде налагодження стосунків з Брюховецьким ⁶⁶.

У свою чергу в кінці травня — на початку червня 1664 р. щодо Криму відмічена дипломатична активність Брюховецького і Сірка. Зокрема, 6 червня 1664 р. І. Сірко вдається до переговорів з командувачем татарськими загонами в Україні Селім-Гіреєм. Погрожуючи активізацією антикримських дій запорожців, він пропонував татарському командуванню терміново відступитися від поляків ⁶⁷. 26 серпня І. Брюховецький звернувся з листом до кримського хана, в якому писав: “Коли татари були з запорозьким військом в союзі, вони і на війні добре заробляли, і були спокійними за свої домівки. Зараз для користі лядської татари шкодять війську запорозькому і собі, воюючи”. Він дає пораду припинити сварки з московським царем і бути, як раніше, в приязні ⁶⁸. На початку вересня 1664 р. знову від Брюховецького і Сірка до Криму було направлене чергове посольство з пропозиціями миру ⁶⁹.

Наприкінці 1664 р. основні татарські сили повертаються до Криму. Забравши бажану здобич і ясир, татари вважали за недоречне далі ризикувати життям. У самому ханстві знову загострилися суперечності у відносинах між ханським урядом і ногайськими татарами. На численні вимоги поляків і Тетері подати необхідну допомогу для боротьби з повстанцями і московськими військами представники хана відповідали відмовою, аргументуючи це загостренням суперечок з ногайськими мурзами, які “не покірні і кочують по Бугу і наказів ханських не слухають” ⁷⁰. Протиріччя між ханом і ногайцями дійшли навіть до збройних сутичок. У листі від 12 березня 1665 р. полковник Артем повідомляв, що “кримці на ногайців ходили і заставу на урочищі Середні Уклюки поставили, а самі з ногайських улусів коней і всяку худобу відігнали і вирізали жінок і дітей” ⁷¹.

Весною 1665 р., остерігаючись нападу на Крим козаків і особливо калмиків, які в той час прибули на допомогу І. Брюховецькому, хан не міг собі дозволити відправити значні сили в Україну. З цієї причини він навіть відмовив турецькому султану в наданні йому додаткових військ для війни в Угорщині ⁷².

Занепокоєння Махмет-Гірея було виправданим. Як підтверджують московські джерела, в травні 1665 р. до Брюховецького прибули 500 калмиків. Тоді ж великий загін, що складався з 1500 калмиків і 30 козаків, здійснив напад на Крим, де було знищено близько 10 тис. татар ⁷³.

Попри це татарське керівництво не відмовилося від подальшого втручання в українські справи. Цьому сприяла внутріполітична криза в Польщі, пов’язана з виступом маршалка Єжі Любомирського, яка розколола війська, що знаходилися в Україні, на прихильників короля і конфедератів. Втрата П. Тетерею реальної опори в українському суспільстві і пасивність лівобережного гетьмана І. Брюховецького створювали сприятливі умови для здійснення Кримом своїх політичних намірів.

Влітку 1665 р. кримське керівництво прагне поставити при владі залежного від нього гетьмана (Тетеря, зрозумівши марність своїх зусиль стабілізувати ситуацію в Україні і припинити повстання, виїхав до Польщі). Уже в червні татари активно підтримували колишнього медведівського сотника С. Опару, який, відчувши момент, намагався захопити булаву⁷⁴.

У той же час ще одним претендентом на гетьманство виступив відомий і шанований в козацьких колах черкаський полковник Петро Дорошенко. Він зумів переконати татар в ненадійності Опари і його неспроможності опанувати ситуацію в Україні. Внаслідок цього 18 серпня 1665 р. С. Опару, що відправився у татарський табір, на під'їзді до нього пограбували і заарештували. Дорошенко викупив Опару у татар і відправив закованого в кайдани спочатку у Білу Церкву, а потім, 28 вересня 1665 р., до Варшави, де його й було страчено⁷⁵.

Ці події засвідчили одну важливу тенденцію. У час, коли польський уряд зосередився на вирішенні внутріпольських проблем, а Москва задовольнилася посиленням своєї влади у Лівобережній Україні, на Правобережжі значно зріс вплив Кримського ханства. За умови відсутності повновладного гетьмана татари безперешкодно грабували Україну. Зокрема, в документах згадується жакливе спустошення татарами Брацлавщини, коли ті “від Брацлава багато ясиру відправили додому і за Бугом всюди вибрали”⁷⁶.

Отже, події 1663—1665 рр. засвідчили бажання Криму здійснювати політичний контроль над українським урядом та покінути з впливом Варшави і Москви в козацькій Україні.

Для посилення свого впливу на Україну Бахчисарай вміло використовував суперечності між своїми головними конкурентами. При цьому татари не упускали можливості пожитися з українських земель.

Попри бажання гетьманського уряду Павла Тетері позбутися татар як дестабілізуючого фактора зовнішня небезпека та внутрішні суперечності змушували його постійно шукати підтримки своєї влади з боку Криму, що відповідало інтересам останнього.

⁷⁴ А п а н о в и ч О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50—70-ті роки XVII ст. — К., 1961; Д а ш к е в и ч Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 254—284; П а с і ч н и к М. С. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657—1665 рр.). — Львів, 1998; С т е н ь г а ч Н. Історія українсько-кримських відносин початку 60-х рр. XVII ст. у висвітленні польського дослідника Збігнева Вуйціка // Творчі вершини вченого. Збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора М. Г. Кукурудзяка. — Кам'янець-Подільський, 1998. — С. 173—181; Ч у х л і б Т. В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII — початок XVIII ст.). Дис: ... канд. іст. наук. — К., 1995.

⁷⁵ Н о в о с е л ь с ь к и й А. А. Исследования по истории эпохи феодализма. — М., 1994.

⁷⁶ М а j e w s k i W. Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec — grudzien) // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1972. — Т. 18. — Cz. 2. — S. 147—199; P o d h o r o d e c k i L. Chanat krymski i jego stosunki z Polska w XV—XVIII w. — Warszawa, 1987; W ó j c i k Z. Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego, 1654—1666 // Acta Poloniae Historica. — Warszawa, 1976. — Т. 34. — S. 139—150; W ó j c i k Z. Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI—XVIII wieku. — Warszawa, 1966.

⁷⁷ Російський державний архів давніх актів (Москва) (далі — РДАДА), ф. 123; Відносини Росії з Кримом 1661 р. — оп. 1, спр. 5, арк. 1—3; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУ ІР), ф. II, № 15425—15487, арк. 225.

⁷⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссией (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1872. — Т. 7. — С. 342.

⁷⁹ НБУ ІР, № 15548, арк. 6.

⁸⁰ W ó j c i k Z. Traktat andruszowski i jego geneza. — Warszawa, 1959. — S. 79.

⁸¹ Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — К., 1895. — Т. 4. — Р. 3. — С. 75.

⁸² Там же. — С. 24.

- ¹⁰ РДАДА, арк. 1—3.
- ¹¹ НБУ ІР, № 15425—15487, арк. 231.
- ¹² Акты ЮЗР. — С. 366.
- ¹³ Акты Московского государства, изданные императорскою академиею наук (далі — АМГ). — СПб., 1901. — Т. 3. — С. 310.
- ¹⁴ С т е н ь г а ч Н. Назв. праця. — С. 177.
- ¹⁵ Акты ЮЗР. — С. 343.
- ¹⁶ М и ц и к Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип. 1. — Т. 4. — С. 77.
- ¹⁷ Там же. — С. 77—78.
- ¹⁸ ПВК. — С. 77—78; О к и н ш е в и ч Л. Центральні установи України-гетьманщини XVII—XVIII ст. — К., 1929. — Ч. 1. — С. 67.
- ¹⁹ W ó j c i k Z. The Early period of P. Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661—1663) // Harvard Ukrainian Studies. — 1979—1980. — Vol. 3—4. — P. 966.
- ²⁰ НБУ ІР, арк. 238.
- ²¹ R a w i t a - G a w r o n s k i F. Proba pojednania z Rusia. — Kraków, 1907. — S. 77.
- ²² ПВК. — С. 259—260.
- ²³ НБУ ІР, арк. 238.
- ²⁴ Там же. — С. 238—239.
- ²⁵ Д а ш к е в и ч Я. Назв. праця. — С. 254.
- ²⁶ НБУ ІР, арк. 238.
- ²⁷ ПВК. — С. 254.
- ²⁸ Там же. — С. 267.
- ²⁹ Там же. — С. 271.
- ³⁰ Там же. — С. 292.
- ³¹ Архів головний актів давніх (далі — АГАД). — Бібліотека архіву Замойських, № 3036, арк. 192.
- ³² ПВК. — С. 308.
- ³³ Там же. — С. 309, 314.
- ³⁴ W ó j c i k Z. Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku. — S. 259.
- ³⁵ W ó j c i k Z. Traktat andruszowski i jego geneza. — S. 80.
- ³⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1867. — Т. 5. — С. 166.
- ³⁷ P o d h o r o d e c k i L. Op. cit. — S. 201.
- ³⁸ РДАДА, ф. 123. Відносини Росії з Кримом 1664 р., оп. 1, спр. 4, арк. 1.
- ³⁹ K o c h o w s k i W. Historia panowania Jana Kazimierza. — Poznań, 1840. — Т. 2. — S. 131.
- ⁴⁰ W ó j c i k Z. Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego, 1654—1666. — S. 147.
- ⁴¹ НБУ ІР, № 13710, арк. 56.
- ⁴² Там же, № 15425—15487, арк. 240.
- ⁴³ Там же, арк. 239.
- ⁴⁴ Г р а м о н А. Из истории московского похода Яна Казимира 1663—1664 гг. — Юрьев, 1929. — С. 26.
- ⁴⁵ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 5, оп. 1. Спр. Ос-солінських, № 189 / II, арк. 1522.
- ⁴⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 272.
- ⁴⁷ Там же. — СПб., 1867. — Т. 5. — С. 150—152.
- ⁴⁸ РДАДА, ф. 123. Кримські справи 1665 р., оп. 1, спр. 5, арк. 1, 4—5; P o d h o r o d e c k i L. Op. cit. — S. 202.
- ⁴⁹ Акты ЮЗР. — С. 149—150.
- ⁵⁰ РДАДА, ф. 210. Розрядний приказ, оп. 1, спр. 178. Стовпці Новгородського столу, арк. 191; Latopisiec, albo kroniczka yoachima Jerlicza. — Warszawa, 1853. — Т. 2. — S. 86.
- ⁵¹ Акты ЮЗР. — С. 231—232.
- ⁵² K o c h o w s k i W. Op. cit. — S. 259.
- ⁵³ П а с і ч н и к М. С. Назв. праця. — С. 118, 125.
- ⁵⁴ Там же. — С. 136.
- ⁵⁵ Там же. — С. 144.
- ⁵⁶ НБУ ІР, арк. 241.
- ⁵⁷ Там же.
- ⁵⁸ S o k a l s k i B. Wspomnienie o Stefanie Czarnieckim i o tem co sie wówczas w Polsce dzialo. — Lwow, 1980. — S. 98.
- ⁵⁹ Акты ЮЗР. — С. 201—204; Сводная Галицко-русская летопись с 1660 по 1700 год, сост. А. С. Петрушевичем. — Львов, 1874. — С. 428; K o c h o w s k i W. Op. cit. — S. 207; K r a j e w s k i M. Historia Stefana na Czarnej Czarnieckiego wojewody kijowskiego, hetmana polnego koronnego. — Krakow, 1859. — S. 100.
- ⁶⁰ НБУ ІР, № 2240, арк. 4—6.
- ⁶¹ Там же, № 15402, арк. 51.
- ⁶² Акты ЮЗР. — С. 153.
- ⁶³ M a j e w s k i W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 2 // Studia i materialy do historii wojskowosci. — Warszawa, 1970. — Т. 16. — Cz. 1. — S. 116.

- ⁶⁴ ПВК. — С. 445.
- ⁶⁵ НБУ ІР, № 15425—15487, арк. 241.
- ⁶⁶ M a j e w s k i W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 2... — S. 143.
- ⁶⁷ РДАДА, ф. 123. Кримські справи 1664 р., оп. 1, спр. 1, арк. 1—2; НБУ ІР, арк. 242.
- ⁶⁸ НБУ ІР, арк. 241.
- ⁶⁹ Там же, № 15402, арк. 62—63.
- ⁷⁰ РДАДА, ф. 123. Кримські справи 1665 р., оп. 1, спр. 5, арк. 1, 4—5; Центральний державний історичний архів України (Київ). — Колекція мікрофільмів 7, оп. 1, спр. 370, арк. 1.
- ⁷¹ Акты ЮЗР. — С. 265.
- ⁷² РДАДА, арк. 2, 6.
- ⁷³ НБУ ІР, арк. 242.
- ⁷⁴ Акты ЮЗР. — С. 275—276.
- ⁷⁵ Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 2. — С. 280.
- ⁷⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1869. — Т. 6. — С. 29.